

Az irodalom tanítása és a pedagógiai elemzés

Cocteau híres mondása: „Tudom, hogy a költészet nélkülözhetetlen, csak azt nem tudom, mihez”, nagyon sok irodalmi órára is érvényes. Ezek az órák hasznosak, fontosak, de mert nem mindig elég tudatos és tervszerű a pedagógus munkája, kissé kétséges marad az eredményük. Különösen igaz ez, ha *eredményen* nem kizárólag a meg tanult irodalmi tények reprodukálását, a leckék gépies felmondását értjük, hanem ennél lényegesen többet, az irodalmi alkotások szeretetét, az olvasás állandó igényének felkeltését, valamint az élet esztétikumának felfogását és kialakítását. A pedagógusok többsége szívvel-lélekkel tanítja szaktárgyát, időt, energiát nem kímél, a ráfordítás és a teljesítmény közti diszharmonia okát éppen ezért rajtuk kívül kell keresnünk. Ezt az okot a tervezés gépiességében jelölhetjük meg. Abban, hogy a tanterv és a gyakorlati megvalósítás között elmarad a tanterv elemzése. Sokan azt hiszik, hogy az irodalom tanításában az elemzés csak mint az irodalmi művek elemzése játszhat szerepet, s nem gondolnak arra, hogy ezt meg kell előznie a tanítás pedagógiai feladatai elemzésének. Ez utóbbira pedig már azért is szükség van, mert kevés tárgyra hárulnak olyan komplex feladatok, mint épp az irodalom tanítására.

A pedagógiai elemzés általános törvényszerűségei érvényesek itt is, most mégsem a feladat kijelölésétől és pontos körülhatárolásától az anyaggyűjtésen, a tények kiválasztásán át az általánosításokhoz, következtetésekhez vezető utat fogjuk végigjárni. Az irodalomtanítás sajátosságaira való tekintettel magát a *tanítás feladatait* analizáljuk, az elemzés többi lépésére, így az *anyaggyűjtésre* (szemelvények kiválasztása, a szemléltetés eszközeinek összegyűjtése stb.), a *tények kiemelésére* (megtanítandó ismeretek: fogalmak, ítéletek stb.) és a *következtetésekre* (választott módszerek, eljárások stb.) ezekhez kapcsolódva utalunk csupán.

1. Az irodalom tanításának feladatai közül mind a tantervek, mind a különböző módszertani munkák első helyen említik meg az *olvasás tanítását*. Mindjárt hozzá is tehetjük, ha ez lenne az egyetlen feladat, akkor sem lenne a tennivaló kevés. Az olvasás tanításának célját ugyanis az olvasás szeretetében, valamint annak felismerésében jelölhetjük meg, hogy az önálló olvasás az ismeretszerzés nélkülözhetetlen forrása, a legnemesebb szórakozás. Művelt ember könyvek nélkül nem élhet, legyenek bár azok a szép-, az ismeretterjesztő vagy a tudományos irodalom alkotásai. Ahhoz azonban, hogy tanítványaink a műveltség megfelelő szintjét elérhessék, előbb el kell sajátítanunk velük a *műveltség eszközeit*. Az adott összefüggésben ez azt követeli, hogy a következő lépcsőkön vezessük végig őket:

a) a *betűismereten* (vö. Tanterv 1. o. követelménye: „A tanulók a betűket biztosan ismerjék fel. Akadozás nélkül vonják össze azokat szótagokká.”)

a dicső múlt az önálló királysággal ér véget, a balsorsot, a Habsburgokat tatár, török és tenfiad készíti elő. Kínzó rabság könnye hull — ez az eredmény. A képek létrehozásában a jelzők, megszemélyesítések, elhagyások, hasonlatok és ismétlések a költő kezében olyan szerepet játszanak, mint a festőben a festéktubusok különböző színeikkel. S ahogy egy képet nem bontunk fehérre, feketére, sárgára vagy zöldre, végső soron a verset is képeiben érthetjük meg és nem eszközi elemeiben. Ugyanez vonatkozik prózai művekre, de ott szélesebbek a képek.

d) És csak célként lebeghet előttünk, hogy a tanuló *a tartalom és forma egységében* értse meg az alkotásokat. Minden lépésünkkel közelebb megyünk ehhez a célhoz. Már az 1. osztályban, amikor bátoritanul elmondja, mit is olvasott. A legnagyobb maximalizmus mellett sem mondhatjuk el, hogy a nyolcadik osztályig célba érünk. A tanulók sok irodalomelméleti fogalmat megismertek addig, egy-egy mű többet mond nekik, mint tanulásuk kezdetekor, de még hosszú út áll előttük is. Ha ezt kívánjuk könnyebbé tenni számukra, elemzésünk során gondoljunk arra is, hogy a reprodukció elemzések csak *eszközök*. Nem tettünk eleget feladatunknak, ha tanítványaink szavaink ismétlésével elemzik a tanult verseket, de egy szót se mondanak, ha egy új versről kell nyilatkozniuk: miért szép, miért nem az? miért tetszik nekik? Fokról fokra erre is képessé kell őket tennünk. Tanításunk eredményessége nem kis mértékben épp ezen mérhető le. Ehhez azonban lehetőségeket is kell biztosítanunk nekik, hogy véleményt alkothassanak a tanultak felhasználásával a nem tanult irodalmi alkotásokról. Már az alsó tagozatban mondják el nekünk, ha egy olyan mesét olvastak, amely tetszett nekik, mi volt benne érdekes és szép. Később igényként, feladatként állítsunk eléjük ilyeneket: egy-egy vers, vagy prózai mű alakjában.

3. Nem jelent rangsort, ha a feladatok elemzésekor harmadik helyen jelöljük meg *a képességek fejlesztését*. Tanításról beszélve erről általában illik megemlékezni, konkrétan azonban kevés szó esik arról, hogy az irodalom tanítása milyen képességek fejlesztésében játszik jelentős szerepet. Éppen ezért nem felesleges, ha Radnai Béla *Képesség és hivatás* c. tanulmányából kiemeljük: *a szókinccs fejlesztését* (a gondolkodás fontos eleme!), *a mondatszerkesztést* és segítségükkel *a kifejezőkészséget*. Egyeseknek talán különösen hangzik, hogy a képességek közé sorolunk különböző készségeket. Az iskolában azonban képtelenség általában fejleszteni a képességeket (bizonyos feladat elvégzésének biológiai és pszichikai feltételeinek együttesét). Ahhoz, hogy a logikus gondolkodás képességét fejleszthessük, előbb az említett feladatokat kell elvégeznünk. A módszertani könyvek ezért hangsúlyozzák, hogy a magyar irodalom és nyelvtan tanításában meg kell tervezni a fogalmazás tanításának lépéseit is. Fogalmazás tanításáról nem beszélhetünk, ha a tanulók nem rendelkeznek megfelelő szókinccsel, képtelenek jól fűzni mondataikat, nincs lényeglátásuk, ítélnőképességük, fejlett beszéd- és íráskészségük.

Nem kevésbé fontos a képzelet, a figyelem és az emlékezet fejlesztése sem. Mindezek tevékenységek útján fejleszthetők. A gondolkodás gondolkodtatással, a képzelet elképzeltetéssel, a figyelem figyeltetéssel. Nem elegendő tehát, ha tanmenetünkben rögzítjük a tárgyalásra kerülő irodalmi szemelvényt, a kialakítandó irodalomelméleti fogalmakat, meg kell terveznünk azokat a *tevékenységi formákat* is, amelyeket a képességek fejlesztése érdekében kívánunk elvégeztetni.

Pl. az 5. osztályban *János vitéz* tanításával kapcsolatban az emlékezet fejlesztését szolgálhatjuk egyes versszakok, idézetek pontos megtanulmányozásával; egy korábban tanult részlet aprólékos felidéztesével; más irodalmi művek hasonló helyzeteinek összegyűjtésével (Jancsi az óriások között — milyennek ismertük meg az óriásokat a népmesékben?). Szókinccsfejlesztésre alkalmas pl., hányféleképp fejezi ki a költő azt, hogy valaki haragszik, bánatos, útra kel stb. A képzeletet fejleszthetjük, ha pl. azt kívánjuk a tanulóktól: mutassák be részletesen a zsványok tanyáját, a francia király udvarát; írják le a francia király vagy a török

basa öltözékét; a zsványok tanyájának életét Jancsi érkezése előtt stb. Meg kell fontolni azt is, hogy miképp oszlojanak meg a gyakorlatok közös vagy egyéni iskolai és a házi feladatok között.

4. Csak elemzéssel jelölhetjük ki helyesen és konkrétan a *nevelési feladatokat*. Nem tervszerű a nevelésünk, ha az irodalmi anyag és a nevelés között esetleges kapcsolatokat teremtünk. Tervszerűségről csak akkor beszélhetünk, ha az osztály nevelési feladatát valóban elemeire bontjuk, és konkrétan meg is fogalmazzuk. Nem vezet célhoz, ha tanmenetünkben a János vitézhez egyszerűen a hazafias, honvédelmi nevelést kapcsoljuk. Ennél egyrészt általánosabb, másrészt sajátosabb feladatokra kell gondolnunk. Általánosabb pl., hogy minden irodalmi alkotásnál természetesen úton jussunk el a személyre vonatkoztatáshoz. Nem elég, ha a tanulók az alsó tagozattól a 8. osztályig állandóan jellemeznek, de 8 év alatt egyszer sem beszélnek arról, hogy nemcsak a regények, elbeszélések hőseinek, de önmaguknak is van jellemük, amelyet fejleszteni érdekük és kötelességük. Mi értelme lenne, ha meghatódnak a költőnek édesanyjáról írt szép sorain, de soha arra nem gondolnak, hogy nekik is szeretniük kell édesanyjukat, akiről durván, tiszteletlenül beszélni nem illik. A haza és haladás egysége nem csupán a 7. osztály egyik témája, tanításunk egészének arra kell irányulnia, hogy a két fogalom szoros összetartozását megértsék, történetileg átéljék a tanulók. Fogják fel, hogy nincs reakciós tartalmú hazaszeretet, a haza szerete a történelem minden korszakában egyet jelentett a társadalmi haladás szeretetével. Ezért küzdöttek a népmesék legkisebb fiai, amikor legyőzték az eléjük tornyosuló akadályokat. Ezért indul útra János vitéz Iluska sírjától Tündérország felé. Ezen az úton járnak Toldi és a hétköznapi hősei is. Ez a sajátos feladat, ez tölti meg tartalommal a tanulók számára a különböző társadalmi, politikai és etikai fogalmakat.

Az eredményes irodalomtanítás a tanulók igényességének növekedésében jelentkezik. Nevelési feladataink között éppen ezért jelentős hely illeti meg az *igényesség* felkeltését és állandó fokozását. Természetesen itt sem általában gondoljunk igényességre. Tartalomhoz pozitív emberi tartalmaknak kell fűződnie. A tanulók legyenek igényesek önmagukkal szemben. Tartsák rendben iskolaszereiket, környezetüket. Vezessék rendesen, szépen füzeteiket. Beszéljenek udvariasan, szépen. Ha az előbb arról az oldalról közelítettük meg az irodalmat, hogy személyre vonatkoztatásával tölt be jelentős szerepet a nevelésben, most húzzuk alá azt, hogy elvezeti a gyermekeket az esztétikus élet igényléséhez. Az egyik legsúlyosabb tévedés ugyanis, ha az irodalmat csak azért soroljuk az esztétikai tárgyak közé, mert esztétikai eszközökkel ábrázolja a világot. Ennél sokkal fontosabb, hogy vezesse el a tanulókat a József Attila-i felismeréshez: dolgozni, élni csak pontosan és szépen érdemes!

5. Az elemzés eredményeit *tanmenetünk és óravázlataink* tükrözik. Vegyük példaként a 6. osztály anyagát, de abból is emeljük ki a tanterv Toldi témáját. Feldolgozására 20 órát irányoz elő a tanterv.

T O L D I

Fogalmak: költői elbeszélés, előhang, énekek. Költői eszközök: szóképek (jelző, meg személyesítés, hasonlat, metafora), alakzatok (kérdés, megszólítás, felkiáltás). Rímfajták.

Megfontolt bátorság-vakmerőség. Helytállás-konokság. Az indulatok legyőzése. A dolgozó nép szeretete.

Szemléltetés: Toldi (diafilm). Fegyverek, eszközök képről. Látogatás délután a Néprajzi Múzeumban (a helyi múzeumban).

Ajánlott olvasmányok: Till Eulenspiegel; Robin Hood; Tell Vilmos.

Irodalomelmélet: a nép- és műköltészet kapcsolata (Ismétlés: Petőfi). Nagy költőink mindig a népköltészetből merítettek.

Fogalmazás: Jellem-jellemzés.

1. *A téma bevezetése:* Arany és Petőfi barátsága. A költő élete. A Toldi keletkezése. A kor fő problémája: 1848 előtt a haza és népének szabadsága. (Szemelvények bemutatása, tanári előadás a tanulók bevonásával). Házi feladat: Az Előhang és az I. ének elolvasása.

2. *Nagyfaluban: Ég a napmelegtől a kopár szik sarja...* Az Előhang és az I. ének megbeszélése. Mi az, amit nem értettek meg otthon? Szó- és kifejezésmagyarázat, rokonértelmű szavak gyűjtése. Válogató olvasás. Azokat a részeket olvassuk hangosan, ahol fordulat áll be a cselekményben. Pl. a tájleírás után megjelenik a távolban a sereg, megérkezik Laczfi, elvonul a hadnép, Miklós hazatér. Miklós. Milyen tulajdonságaival ismertetett meg a költő? A néppel együtt dolgozik. Elnyomott. Rendkívül erős. Indulatos (mint komor bikáé). Külseje (legénytoll sem...). Ha csak ez maradt volna meg a költeményből, sejtethetnénk-e, miről szól a mű?

3. *Miklós és György.* A II. ének közös feldolgozása. Középpontban: a két testvér ellentétes jelleme, az édesanya. Megfigyeltetés: milyen mozzanatokot emel ki egy mozgalmas nap történetéből a költő? Miért épp ezeket? (lényegkiemelés). A jellemzés eszközei. Házi feladat: gyűjtsenek emberi tulajdonságokat tömören kifejező szavakat (rókalelkű...)! \

4. *A gyilkosság.* A tanulók önálló munkája. A csoportfoglalkozás egyik lehetősége: osszszuk három csoportra az osztályt. Az egyik György tábora. Ők a költemény alapján gyilkossággal vádolják Miklóst. A másik Miklósé. Nekik az a feladatuk, hogy motiválják (indokolják) Miklós tettét. A harmadik a bíróság, nekik kell a vádat és védelmet mérlegelve minősíteniük a tettet. A csoportok csak a költemény adataival dolgozhatnak, idézhetik és értelmezhetik a verset. (Fogalmazási és logikus gondolkodási gyakorlat.)

5. *Miklós bujdosása.* A költői eszközök megfigyeltetése. A farkaskaland. Házi feladat: írják le valamilyen állathoz fűződő élményüket a tanulók!

6. *Búcsú az anyától.* A VI. ének szerkezeti felépítését vizsgáljuk. A költemény tökéletes csennel kezdődik. Toldi hazalopakodik. Betét: édesanyja és az álom küzdelme. A csennel fokozatosan zajba csap át, majd az ájult édesanya rajzával visszazuhan kiinduló helyzetébe. (Bemutathatjuk a Parasztsücsület hasonló témájú áriáját lemezen!)

7. *Részösszefoglalás.* A tanulók beszámolnak a Toldi I—VI. énekének cselekményéről, a tanult ismeretekről. Olvasási és fogalmazási gyakorlatokat végzünk. Teljesítményüket osztályzattal is értékeljük.

8. *A temetőben.* A VII. ének feldolgozása.

9. *Szóképek.* A Toldi I—VII. éneke alapján jelzőket, megszemélyesítéseket, hasonlatokat, metaforákat gyűjtetünk. Tisztázzuk fogalmukat.

10. *A bikakaland.*

11. *Az édesanya 100 aranya.*

12. *A magyar lovagvilág.* Ahhoz, hogy Toldi bajvívását megértssék a tanulók, meg kell ismertetni velük a lovagvilág szokásait. Bő szemléltetéssel, esetleg múzeumlátogatással mutatssuk be a fegyvereket.

13. *A bajvívás.*

14. *Győzelem.*

15. *Összefoglalás.* A tanulók bevonásával megbeszéljük a Toldi cselekményét, szerkezetét és mondanivalóját.

16. *Összefoglalás.* A szereplők. Jellemük. A jellemzés eszközei. Korfestés, korhűség. A kor hiteles ábrázolása — időszerű mondanivaló.

17. *Összefoglalás.* A költemény műfaja és művészi eszközei.

18. *Dolgozatírás.* Tükör előtt (önjellemezés).

19. *A tanulók önálló beszámolói* egyéni és a témához kapcsolódó olvasmányaikról, filmekről, tv-műsorról.

20. *A dolgozat javítása.*¹

¹ A fentiekben az egyes órák anyagához egyenlőtlenül fűztünk megjegyzéseket. Ezzel kívántuk érzékeltetni, hogy nem másolásra alkalmas tanmenetről, óravázlatokról, hanem gondolatébresztő tematikus tervezési vázlatról van szó.